

Қ. Т. САПАРОВ¹, С. М. ҚҰЛЖАНОВА²

¹Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан,
²С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана, Қазақстан)

ТУРИЗМДІ ДАМЫТУДЫҢ РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БАҒАЛАУ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. Туризмді дамытудың алғышарты ретінде рекреациялық географиялық бағалауды алуға болады. Зерттеулер нәтижесінде белгілі бір аумақ бойынша бағалау әдістерін қолдана отырып *туристік-рекреациялық жергілікті жердің* аумағының үйлесімді туристік-рекреациялық әлеуетінің бағасын беруде қазақстандық зерттеулердегі әдісті пайдаландық. Туризмді дамытудағы табиғат ресурстарын игеруде Баянауыл мемлекеттік ұлттық саябағы мысалында бағалау жұмыстарын кешенді түрде зерттеу қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде саябақтың туристік-рекреациялық сферасының қазіргі жағдайы мен туризмді дамытудың табиғи және әлеуметтік-экономикалық алғышарттарын анықтау және бағалау кешенді зерттеулер жүргізіледі. Олардың қатарына аумақта рекреация саласын дамытудың келешегін, табиғи ортаның сапасын сақтау үшін туристік-рекреациялық ұсыныстардың тиімді кешенін белгілі уақытта үйлестірудің маңыздылығын, рекреациялық табиғат пайдаланудың жаңа бағыттарын анықтауға алғышарттар жасалынуының негіздері қаланды. Қорғауға алынған Жасыбай, Сабындыкөл, Торайғыр көлдерінің жағалары туристік және экскурсия саяхат маршруттарын ұйымдастыруға қолайлылығы анықталды. Бағалау барысында туристерге қажетті аумақтың ресурстық қоры анықталып, оның пайдалану мүмкіндіктерін шешу жолдары қарастырылды.

Тірек сөздер: қоршаған орта, табиғи ресурстар, экономикалық бағалау, ландшафт, табиғи-рекреациялық кешен, инфрақұрылым, аттрактивтілік, ландшафттық-экологиялық мониторинг, рекреациялық коэффициент.

Қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды тиімді қолдануды қамтамасыз ету үшін, тек қана табиғи ресурстардың саны мен сапасы ғана емес, сонымен қатар оның бағасы жайында мәліметтер де қажет. Өз кезегінде қоғамдық өндірістік-шаруашылық іс-әрекет нәтижесінде келтірілетін зардап құнына баға беру өте маңызды.

Экономикалық реттеу, табиғи ресурстардың құнын (ақшадай құнын) бағалауға негізделген, бұл оның қоғамда маңыздылығы мен қоғамдық өндірісте пайдалылығы мен рөлін объективті анықтауға мүмкіндік береді. Жалпы түрде табиғи ресурстар көлемін, олардың сапалық сипатының ерекшелігін бағалауға және қажет болған жағдайда, ресурстың түрін есептеуге мүмкіндік береді.

Ұзақ уақыт бойы әлеуметтік жағдайда табиғи ресурстарына баға беру мүмкіндігі мойындалмады. Табиғи ресурстардың экономикалық тұрғыда бағалау арқылы оларды үнемсіз пайдалану, көп жағдайда қоршаған ортаның ластануына әкеп соқтырады.

Қазіргі кезде табиғи ресурстардың экономикалық тұрғыда бағалауда К. Г. Гофман мынадай критерийлерді анықтайды:

– табиғи ресурстарға экономикалық тұрғыда баға беру үшін төмендегілер табиғи ресурстарға негізделген ұлттық байлықтың көлеміне сандық және сапалық анықтама беру қажет;

– олардың пайдалану көрсеткіштерінің есебін негіздеу және табиғи ресурстарды тұтынумен қалпына келтіру, тиімді оңтайлы түрде пайдалануға байланысты шешімдерді қабылдауды салыстыру;

– ресурстарды игеру барысында табиғатқа жасалған зардапты бағалау, оның нәтижесі және табиғатты қорғау шаралардың тиімділігіне баға беру.

Табиғи ресурстардың экономикалық бағасы олардың тұтынушылық бағасының сандық, сапалық өлшемін білдіреді және берілген ресурстың халық шаруашылық құндылығын анықтайды. Берілген бағаның мақсаты – ресурстарды қоғамдық өндіріс тиімділігін жоғарылату және бүкіл әлемдік халық шаруашылығын тұтынуды қанағаттандыру мақсатында қорғап, тиімді пайдалануға мекемелер мен ұйымдарды шақыратын экономикалық ынталандандыру. Қоғамдық өндіріс дамуының қарқынды өсуі, минералды, өсімдік, жануарлар әлемі сияқты табиғи ресурстардың қажеттілігінің өсуін анықтайды, ал бұл қоршаған ортаға зиянды, кері экологиялық әсерін тигізеді. Сонымен қоса, мекемелер мен ұйымдардың өндірістік-шаруашылық іс-әрекеті нәтижесінде, өнді-

рістің қалдықтарымен ластануынан қоршаған ортаның сапасы нашарлай түсуде. Табиғи ресурстарға әртүрлі сипатта баға беру, оларды кеңінен қолдануымен байланысты пайда болуы мүмкін зардап, шығындарды ескеруге және ақша түрінде өндірістің қоршаған ортаға тигізетін әсерін беруге мүмкіндік береді.

Баянауыл-Шыңғыстау табиғи-рекреациялық кешеніне жататын *Жасыбай-Қарасор көлі туристік-рекреациялық жергілікті аумағының* үйлесімді туристік-рекреациялық әлеуетінің бағасы О. Б. Мазбаевтың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған [1] (кесте).

Баянауыл МҮТС-ның туристік-рекреациялық бағасы (О. Б. Мазбаев бойынша)

Рекреациялық аудандар	Табиғи рекреациялық кешендер	Балл есебімен			Барлығы, балл
		Табиғи ландшафтардың тартымдылық дәрежесі (аттрактивтілігі)	Антропогендік рекреациялық ресурстарға қанығу дәрежесі	Инфрақұрылымдар мен қамтамасыз етілу дәрежесі	
Сарыарқа	Баянауыл-Шыңғыстау	4	3	3	10

Табиғи-рекреациялық ресурстарды бағалау мақсатында, ең алдымен оларды бөліп алу қажет. Олар геологиялық-геоморфологиялық, климаттық, су және биогендік ресурстарға жіктеледі. Баянауыл МҮТС табиғи рекреациялық ресурстарын бағалау барысында ҚР БҒМ География институтының ғалымдары ұсынған төменде көртсетілген градиациялар негізіне алынды: аумақтың ресурстарын рекреациялық мақсатқа қолдануға қолайлылық дәрежесі өте жоғары – **3 балл**; орташа қалыпты – **2 балл**; біршама төмен – **1 балл**; қолдануға қолайсыз – **0 баллмен** бағаланады. Жергілікті жерлердің рекреациялық қызметі аумақтың рекреациялық қасиеттерінің екі мәні арқылы анықталады. Оның біріншісі – балдық жиынтық, екіншісі – рекреациялық іс-әрекеттердің алуан түрлілігі коэффициенті. Әрбір рекреациялық аумақтың рекреациялық коэффициенті төмендегі формуламен есептеледі.

$$K_{ра} = S_{ак} / S_{рк}$$

мұндағы **Кра** – рекреациялық алуан түрліліктің коэффициенті; **Сақ** – аумақтың рекреациялық қызметінің саны; **Срк** – ауданның рекреациялық іс-әрекетінің саны. Жер бедерінің сипаты көптеген рекреациялық іс-әрекеттердің түрлеріне, ландшафттың эстетикалық қасиеттерін анықтауға, күннің түсуіне және құрылыс салудың мүмкіндіктеріне әсер етеді. Жер бедеріне баға беруге вертикальды (тік) және горизонтальды (жазықтық) тілімденудің дәрежесі, беткейлердің тік құламалығы мен экспозициясы (құлдилылығы) және қазіргі жер бедерін түзуші үдерістердің қарқындылығына көп көңіл бөлінеді.

Климатқа баға берудің кешенді әдісінде шартты (эффektivті) температура жүйесі де қолданылады. Қандай да бір аймаққа метеорологиялық элементтердің кешенді әсері ауа температурасы, салыстырмалы ылғалдық, жел жылдамдығы, күн радиациясы және ұзақ толқынды сәулеленумен сипатталады. Жазғы рекреациялық қолайлы кезеңнің орташа тәуліктік температурасы +25°C +30°C шамасында болуы қажет. Дені сау адамдардың денсаулығы үшін 40-60% салыстырмалы ылғалдылық қолайлы болады. Күндіз күннің көп түсуі, көрінетін және ультракүлгін сәулелердің келуі, жарықтың түсуі және айналасындағы ландшафттың тартымдылығы адамға ең қолайлы ауа райы болып табылады. Сондай-ақ әртүрлі климаттық факторларға субъективті баға беруде сауалнама жүргізу тәсілі де қолданылады [3]. Бұл мәселелер В. С. Преображенский, И. Т. Твердохлебов, Н. С. Мироненко ресейлік ғалымдармен бірге қазақстандық ғалым С.Р. Ердәулетовтың зерттеулерінде талданды [1, 2]. Қазақстанның әрбір өңірлері Г. Т. Кубесова (2004), М. А. Титова (2007), Е. А. Тоқтанов (2008), О. Б. Мазбаев, Б.Қ Асубаев, М.А. Хожаев, К.Б. Егембердиева (2010) т.б. ғалымдар еңбектерінде аумақтардың (Ақтөбе облысы, Көкшетау өңірі, Жетісу Алатауы, Балқаш-Алакөл алабы, Солтүстік Қазақстан облысы, Каспий маңы аймағы, Павлодар облысы) табиғи-рекреациялық ресурстарына экономикалық-географиялық тұрғысынан бағасы беріліп, әлеуеті анықталынып, карталары құрастырылған деуге болады [4-7]. Ал автордың зерттеулерінде Қазақстанның шығыс, солтүстік-шығыс өңірлерінің табиғи-рекреациялық ресурстар картасында

топонимикалық деректер негізінде көптеген мәліметтер мен бірге байырғы қорықтардың ареалдары берілген [8]. Туризмнің түрлерін дамыту үшін пайдаланылатын су ресурстарына өзен арналарын, көл, минералды су көздерін жатқызуға болады. Топырақтық рекреациялық ресурстарға жер, ауа және су арасындағы зат пен энергия алмасу жүретін топырақтың әртүрлі типтері жатады. Сонымен бірге мұнда физикалық-химиялық, фауналық және флоралық рекреациялық ресурстар қалыптасады [8]. Өсімдік жамылғысының рекреациялық ресурс ретінде алатын орны да зор, себебі өсімдіктер ионизациялық және фитоцидті қасиеттеріне байланысты сауықтандыру рөлін атқарады. Зерттеу аумағының ландшафттар жүйесінің эволюциялық дамуы мен аумақты шаруашылыққа игеру әрекеттері жергілікті жердің геоэкологиялық негіздерін анықтайды (1-сурет).

1-сурет – Табиғи-рекреациялық ресурстарға баға беру кезеңдері

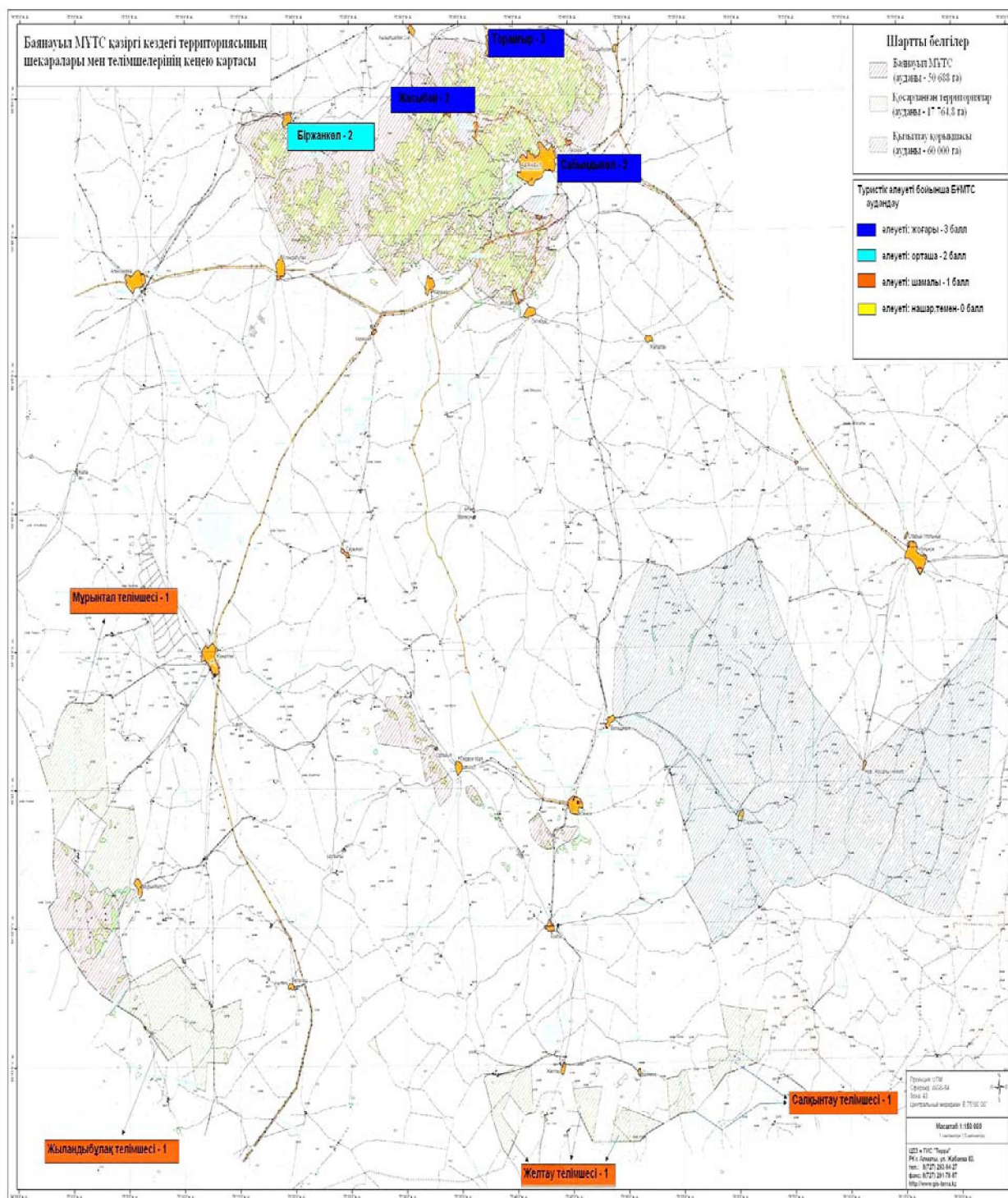
Туризм мен демалысты дамыту мақсатында Баянауыл МҰТС табиғатын тиімді пайдалану басқа табиғат қорғау шараларымен бірге кешенді зерттеулерді қажет етеді. Ол үшін аумақта ландшафттық-экологиялық мониторинг жүргізіп, ландшафттың өзін-өзі реттеу қабілетін арттыру мақсатында саябақтың жағалау шекаралары бойынша шаруашылық әрекетін жүргізуге толық немесе ішінара тыйым салып, демалыс пен туризм аймақтарын құру арқылы рекреациялық сыйымдылығын жасанды жолмен арттыру қажет. Жасыбайдың таза ауасы, жұпар желі, тұнық суы ата-бабаларымыздың ен жайлап, еркін өмір сүруінің кепілі болды, оның береке байлығы біздің ұрпақтарымызға жетеді. Баянауыл МҰТС аумағы болашақта туризмнің дамуына және өркендеуіне алғышарт жасайды. Ал туризм бүкіл әлемде мұнайдан кейінгі табыс көзі деп есептеледі және туризм индустриясын дамытуға көңіл бөлініп, Қазақстанда көптеген жобалар іске асырылуда.

Баянауыл МҰТС аумағы 50 688 га жерді қамтып, оның 18 655 гектары орман алқабы алып жатыр. Саябақ 3 түрлі ерекшеліктегі аймағын төмендегідей бағаладық. Олардың ең негізгілері:

– қорықтың негізгі және табиғи ландшафттары ұзақ уақытта қалыпқа келтіруді қажет ететін аймақтар. Бұл аймақта шаруашылық немесе табиғат қорын пайдалануға тыйым салынған. Жер

көлемі – 31,1 мың га, бұл аумақты максималды -3 балл есебімен қарастыруды жөн көрдік. Яғни қолайлылық дәрежесі жоғары, рекреациялық әлеуеті мол (тартымдылық, ресурстардың ерекшелігі, инфрақұрылымның болуы т.б) екенін аңғаруға болады (2-сурет).

– рекреациялық қорғауға алынған Жасыбай, Сабындыкөл, Торайғыр көлдерінің жағалары туристік және экскурсия саяхат маршруттарын ұйымдастыруға қолайлы болғандықтан (6,1 мың га) 3 балл есебінде алынды. Біржан көлінің маңы 2 баллмен есептелінді.

2-сурет – Баянауыл МҰТС рекреациялық әлеуетін бағалау картасы (Қ. Т. Сапаров бойынша)

– рекреациялық-шаруашылық аймағы (6 мың га). Бұл жерлерде саябақтың табиғат кешеніне кері әсер етпейтін шаруашылық түрлерін жүргізуге болады. Осы аймақтардың бәрінде табиғат қорын өндірістік пайдалануға, пайдалануға болмайтын буферлік аймақ (6,5 мың га) жерді алып жатыр [8]. Сонымен қатар Баянауыл МҰТС шекаралас жатқан және оның құрамына еніп жатқан кейбір тілемшелерді Қызылтау мемлекеттік қорықшасы, Мұрынтал, Жыландыбұлақ, Желтау, Салқынтау телімшелері туристік-рекреациялық әлеуетін біршама төмен – *1 балл* есебімен бағаладық. Зерттеу барысында қорлық, есепті-қорытынды және басқа мәліметтер пайдаланылды [1]. Зерттеу барысында саябақтың туристік-рекреациялық сферасының қазіргі жағдайы мен туризмді дамытудың табиғи және әлеуметтік-экономикалық алғышарттарын анықтау және бағалау бойынша осы аумақта алғашқы рет кешенді зерттеулер жүргізіледі. Олардың қатарына аумақта рекреация саласын дамытудың зор келешегін, табиғи ортаның сапасын сақтау үшін туристік-рекреациялық ұсыныстардың тиімді кешенін уақытша үйлестірудің маңыздылығын, рекреациялық табиғат пайдаланудың жаңа бағыттарын анықтауға алғышарт жасалды.

Табиғат ресурстарын тиімді пайдаланып, қоршаған ортаның даму заңдылықтарын танып біліп, Баянауылдың ландшафт ерекшеліктерін анықтайтын табиғи нысандар жайлы мол ақпарат алуға болады.

Туризмді дамытудағы табиғат ресурстарын игеруде бағалау негізгі рөл атқарады. Қазіргі кезде қазақстандық және Ресей зерттеушілерінің материалдары барысында Баянауыл мемлекеттік ұлттық саябағы мысалында бағалау жұмыстарын кешенді зерттеу жолға қойылуы керек. Бағалау барысында туристерге қажетті ресурстық қор анықталып қана қоймай оны пайдалану мүмкіндіктерін де шеше аламыз.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Мазбаев О.Б. Қазақстан Республикасы туризмнің аумақтық дамуының географиялық негіздері: Географ. ғыл. докт. дис. автореф. – Алматы, 2010. – 38 б.
- 2 Кусков А.С. Рекреационная география: учебно-методический комплекс. – М.: Флента: МПСИ, 2005. – 496 с.
- 3 Титова М.А. Проблемы и перспективы развития и территориальной организации Туризма Акмолинской области: Автореф. дис. ... канд. географ. наук. – Алматы, 2007. – 17 с.
- 4 Токпанов Е.А. Жетісу Алатауы өңірінде туризмді дамытудың географиялық негіздері: Географ. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2008. – 18 б.
- 5 Асубаев В.Қ. Балқаш-Алакөл алабында туризмді дамытудың рекреациялық географиялық негіздері (Жазық аумақтар мысалында): Географ. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2010. – 16 б.
- 6 Хожаев М.А. Оценка природно-ресурсного потенциала для развития территориальной рекреационной системы Северного Казахстана: Автореф. дис. ... канд. географ. наук. – Алматы, 2010. – 17 с.
- 7 Егембердиева К.Б. Туризмді дамытудың негізгі ретіндегі Қазақстандық Каспий маңы аймағының табиғи-рекреациялық ресурстары: Географ. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2010. – 17 б.
- 8 Сапаров Қ.Т. Қазақстан топонимдердің қалыптасуы мен дамуының географиялық негіздері (пшығыс, солтүстік-шығыс өңірлері мысалында): Географ. ғыл. докт. дис. автореф. – Алматы, 2010. – 32 б.

REFERENCES

- 1 Mazbaev O.B. Kazakstan Respublikasy turizminin aumaktyk damuynun geografijalyk negizderi: Geograf. fyl. dokt. dis. avtoref. Almaty, 2010. 38 b.
- 2 Kuskov A.S. Rekreacionnaja geografija: uchebno-metodicheskij kompleks. M.: Flenta: MPSI, 2005. 496 s.
- 3 Titova M.A. Problemy i perspektivy razvitiya i territorial'noj organizacii Turizma Akmolinskoj oblasti: Avtoref. dis. ... kand. geograf. nauk. Almaty, 2007. 17 s.
- 4 Tokpanov E.A. Zhetisu Alatauy onirinde turizmdi damytudyn geografijalyk negizderi: Geograf. fyl. kand. dis. avtoref. Almaty, 2008. 18 b.
- 5 Asubaev V.K. Balkash-Alakol alabynda turizmdi damytudyn rekreacijalyk geografijalyk negizderi (Zhazyk aumaktar mysalynda): Geograf. fyl. kand. dis. avtoref. Almaty, 2010. 16 b.
- 6 Hozhaev M.A. Ocenka prirodno-resursnogo potenciala dlja razvitiya territorial'noj rekreacionnoj sistemy Severnogo Kazahstana: Avtoref. dis. ... kand. geograf. nauk. Almaty, 2010. 17 s.
- 7 Egemberdieva K.B. Turizmdi damytudyn negizgi retindegi Kazakstandyq Kaspий maңy aймағынun tabiri-rekreacijalyk resurstary: Geograf. fyl. kand. dis. avtoref. Almaty, 2010. 17 b.
- 8 Saparov Q.T. Kazakstan toponimderdin qalyptasuy men damuynun geografijalyk negizderi (shyrys, soltystik-shyrys onirleri mysalynda): Geograf. fyl. dokt. dis. avtoref. Almaty, 2010. 32 b.

Резюме

К. Т. Сапаров¹, С. М. Кульжанова²

¹Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан,

²Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан)

**ОСНОВЫ РЕКРЕАЦИОННО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ
РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА**

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы оценки туристическо-рекреационных ресурсов. Оценка природно-рекреационного ресурса Байнаульского национального природного парка проведена с использованием формулы расчета рекреационного коэффициента. В результате определена степень attractiveness исследуемого региона.

Ключевые слова: қоршаған орта, табиғи ресурстар, экономикалық бағалау, ландшафт, табиғи-рекреациялық кешен, инфрақұрылым, аттрактивтілік, ландшафттық-экологиялық мониторинг, рекреациялық коэффициент.

Summary

K. T. Saparov¹, S. M. Kul'zhanova²

¹Eurasian national university named after L. N. Gumilev, Astana, Kazakhstan,

²S. Seifullin Kazakh agro technical university, Astana, Kazakhstan)

**BASICS RECREATIONAL-GEOGRAPHICAL ASSESSMENT
OF TOURISM DEVELOPMENT**

It is considering the actual problems of tourism-recreation evaluation in this article. It was evaluated the nature recreation resources of Baianaul National nature park with using the formula of recreation coefficient's calculation. It was identified the degree of attractiveness of the research region.

Keywords: қоршаған орта, табиғи ресурстар, экономикалық бағалау, ландшафт, табиғи-рекреациялық кешен, инфрақұрылым, аттрактивтілік, ландшафттық-экологиялық мониторинг, рекреациялық коэффициент.

Поступила 10.04.2014г.